

ΜΕΡΙΚΕΣ ΓΕΝΙΚΟΤΗΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΡΟΥΣΣΩ

Ο Rousseau υπήρξεν απ' εκείνους τούς ανθρώπους που δικαιολογημένα θεωρούνται «όδηγοί» της ανθρωπότητας. Υπήρξεν εξαιρετικό πνεῦμα, φιλόσοφος με κοινωνικές επαναστατικές ιδέες που είχαν εξαιρετική επίδραση σε αρκετές γενεές ανθρώπων. Θεωρείται αὐτὸς σὰν ἓνα ἀπὸ τὰ πῶς χτυπητὰ παραδείγματα πνευματικῆς δύναμης τοῦ καιροῦ του. Ἔχει ἐπιδράσει, ἔχει ἐξεγείρει, κυριολεκτικὰ ἔχει μεταμορφώσει τὴν κοινωνία ὄχι μόνο τοῦ αἰῶνα του, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἄλλου πὺ τὸν ἀκολουθῆσε. Ὅπως στὸ Βολταῖρο, ἔτσι καὶ σ' αὐτὸν ἔχουν ἀποδώσει τὴν εὐθύνη ὅλων τῶν επαναστάσεων τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἀπ' τοὺς δυὸ ὅμως μεγαλύτερη σημασία δίνεται στὸ Rousseau. Λένε πὺς ὁ Βολταῖρος φανερώθηκε τὸ πῶς λαμπερὸ ἀστὲρι ἀνάμεσα σ' ἓναν πολυάριθμο ἀστερισμό, τοὺς Ἐγκυκλοπαιδιστὲς. Ἀντίθετα ὁ Rousseau ἔζησε μόνος του καὶ μόνος του πάλαψε. Ὁ Γκαίτε ἔγραψε σχετικὰ μὲ τοὺς δυὸ αὐτοὺς τὰ ἑξῆς: «Μὲ τὸ Βολταῖρο τελείωσε ὁ παλαιὸς κόσμος, μὲ τὸ Rousseau ἀνοίγει κάποιος καινούργιος τέτοιος». Ἀπ' αὐτὰ φαίνεται πόση ἐντύπωση εἶχε κάμει στὸ Γκαίτε ἡ προφητικὴ φλογερότητα στὸ ὕφος τοῦ Rousseau. Πραγματικὰ τὸ ὕφος στὰ συγγράμματά του εἶναι παραστατικώτατο καὶ πολὺ γοητευτικό, γεμᾶτο αἴσθημα καὶ πάθος. Πολὺ ζωνρὴ ἐντύπωση ἔκαμαν οἱ ιδέες τοῦ Rousseau καὶ στὸν Κάντ. Οἱ ιδέες του δὲν ἔφεραν ἐπανάσταση στὴν κοινωνικὴ διαβίωση τῶν ἀνθρώπων τοῦ καιροῦ του καὶ τὴν τότε πολιτειακὴ ζωὴ, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ οἱ παιδαγωγικὲς του ἀντιλήψεις πὺ εἶναι κατὰ κύριο λόγο ἐκτεθειμένες στὸ βιβλίο του «Αἰμίλιος» ἐπέδρασαν σημαντικὰ στὴν παιδαγωγικὴ ἐπιστήμη. Ὁ πολὺς καὶ διάσημος Pestalozzi εἶχεν ὑποστῆ καὶ αὐτὸς κά-

ποια σημαντική επίδραση απ' τις αντιλήψεις του Rousseau για το παιδί και την αγωγή του.

ΕΞΩΤΕΡΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΠΑΝΩ ΣΤΟ ΡΟΥΣΣΩ

Είναι αλήθεια πως ο Rousseau γεννήθηκε μεγαλοφυΐα. 'Αλλ' αυτό δεν είναι, καθώς ξέρουμε, πολλές φορές αρκετό για να αναδειχθῆ κανένας πρωτοπόρος στὸ κοινωνικὸ σύνολο. Πρέπει να συντελέσουν γι' αὐτὸ και ἄλλοι παράγοντες. Για τοῦτο, ὅταν θέλουμε νὰ μάθουμε και νὰ ἐμβαθύνουμε ὅπως πρέπει στὰ κίνητρα πὸν ἐσπρωξαν τὸ Rousseau νὰ διατυπώσῃ τόσο καθαρὰ και μὲ ἔντονο ὕφος τὶς φιλοσοφικὲς του ιδέες για τὴν κοινωνικὴ ὑπόσταση και τὴν αγωγή τοῦ παιδιοῦ, πρέπει νὰ ἐξετάσουμε τὰ ψυχολογικὰ του παρορμήματα πὸν θὰ τὰ βροῦμε μαθαίνοντας κάπως λεπτομερέστερα τὴ ζωὴ του και τὴ σταδιοδρομία του. Οἱ στέρησεις πὸν τράβηξε κατὰ τὴν παιδικὴ του ἡλικία τὸν ἔκαναν νὰ πιάσῃ καλά μὲ τὸ μυαλό του και νὰ διατυπώσῃ τὶς σωστὲς ἀντιλήψεις του για τὴν αγωγή τῶν παιδιῶν. Οἱ ὑλικὲς του στέρησεις και ἡ διαπίστωση τῆς κοινωνικῆς ἀδικίας τοῦ δημιούργησαν τὸν ἐπαναστατικὸ τόνο τῆς ψυχῆς του νὰ θελήσῃ και νὰ ἐπιδιώξῃ τὴ βελτίωση τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Γνωρίζοντας κανένας περισσότερα στοιχεῖα ἀπ' τὴ βιογραφία του διαπιστώνει ἀκόμα ποια ἐπίδραση μπορεῖ νὰ ἔχῃ στὴ διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα κάθε ἀτόμου ἡ συναισθηματικὴ του σύνδεση μὲ πρόσωπα τοῦ ἑτέρου φύλου. "Ὅλα αὐτὰ ἐπέδρασαν για νὰ γίνῃ ὁ Rousseau ἕνας ρομαντικὸς μὲ φαντασία ἀκονισμένη περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο ἄτομο. Τοῦ δημιουργήθηκε μιὰ νοσηρὴ ὑπερευαισθησία. Τὰ παραπάνω γεγονότα τοῦ δημιούργησαν τὴν αἰσιοδοξία και στήριξε τὴν πεποίθησή του πως ὁ ἄνθρωπος ἀπ' τὴ φύση του εἶναι πάντοτε ἀγαθός, διαφθείρεται δὲ ἀπ' τὴν κοινωνία. Μπορεῖ δὲ νὰ ξαναβρῆ τὴν ἀγνότητα και τὴν εὐτυχία του, ἂν ἐπανέλθῃ στὴ φυσικὴ ζωὴ. "Ἄν ὁ Rousseau δὲν εἶχε μείνει ἀπὸ πολὺ μικρὸς ὄρφανός, ἂν δὲν εἶχε δοκιμάσει τὶς τόσες στέρησεις και κατατρογμούς, ἂν δὲν εἶχεν ἀπογοητεύσει στὶς ἐρωτικὲς του περιπέτειες, ὅσο πνευματικὸς ἄνθρωπος κι' ἂν ἦταν, ἴσως δὲν θὰ διατύπωνε μὲ τόσο πάθος και τόση σαφήνεια τὶς ιδέες του και ἴσως νὰ μὴν εἶχε τόση ἐπίδραση τὸ συγγραφικὸ του ἔργο.

Τὸ ἀξιοπεριεργὸ εἶναι πως ὁ Rousseau χωρὶς νὰ ὑπάρξῃ ὁ ἴδιος παιδαγωγός και χωρὶς νὰ ἀναθρέψῃ ὁ ἴδιος τὰ δικά του τὰ παιδιά, διατύπωσε παιδαγωγικὲς ἀντιλήψεις πὸν ἔχουν και σήμερα ἀρκετὴ φρεσκάδα και ἀπαράσάλευτο κύρος. "Ἄν και ἐπέ-

δειξε κάποια αστάθεια στις θρησκευτικές του δοξασίες, μ' όλα ταῦτα δὲν ὑπῆρξεν ἄθεος. Ἐνῶ στὰ συγγράματά του διατύπωσε τόσο ἀτράνταχτες ἀρχές γιὰ τὸ κοινωνικὸ σύνολο, αὐτὸς δὲν ὑπῆρξεν ὑποδειγματικὸς οἰκογενειάρχης, ὥστε νὰ τὸν ζηλέψη κανένας καὶ νὰ θελήσῃ νὰ μιμηθῇ τὸ παράδειγμά του.

Μιὰ κάπως λεπτομερειακὴ γνώση τῆς ζωῆς του θὰ μᾶς πείσῃ γιὰ ὅλα αὐτά.

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΠΑΙΔΙΚΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΙΑ

Βρισκόμαστε μὲ τὴ φαντασία μας στὸ 17ο αἰῶνα. Στὴν Εὐρώπῃ ἐπικρατοῦσε ἀναταραχὴ ἀπὸ πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἀποψη. Πρὶν ἀπὸ τὰ 1700 ἓνας Γάλλος, ὁ Didier Rousseau, διωγμένος ἀπ' τὴ Γαλλία κατὰ τοὺς θρησκευτικοὺς ἀγῶνες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἦρθε καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴ Γενεύη τῆς Ἑλβετίας. Ἀπόγονος τοῦ Didier ἦταν ὁ πατέρας τοῦ φιλόσοφου Ἰσαὰκ Rousseau, δημότης πιά τῆς Γενεύης ποὺ ἐξασκοῦσε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ὥρολογᾶ καὶ τοῦ χοροδιδάσκαλου. Παντρεύτηκε καὶ πῆρε γυναῖκα τὴ Σουζάνα Bernard, δημότιδα καὶ αὐτὴ τῆς Γενεύης. Τὸ ἀντρόγυνο αὐτὸ ἔκαμε γιὰ πρῶτο παιδί τὸ François. Ὑστερα ἀπ' τὴ γέννηση τοῦ παιδιοῦ αὐτοῦ ὁ Ἰσαὰκ Rousseau πῆγε στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ βρῇ καλύτερη τύχη. Παρέμεινε ἐκεῖ 6 χρόνια καὶ γύρισε στὴ Γενεύη τὸ 1711. Τὴν ἄλλη χρονιά, στὰ 1712, γεννήθηκε ὁ Jean Jacques Rousseau. Σὲ 8 μέρες ὅμως ὕστερα ἀπ' τὴ γέννησή του πέθανε ἡ μητέρα του ἡ Σουζάνα. Ἔτσι ὁ Rousseau ἔγραφε: «Γεννήθηκα σακάτης καὶ ἄρρωστος· ἐκόστισα τὴ ζωὴ στὴ μητέρα μου καὶ ἡ γέννησή μου ὑπῆρξεν ἡ πρώτη ἀπ' τὶς δυστυχίες μου». Τὸ ὀρφανὸ τὸ πῆρε νὰ τὸ ἀναθρέψῃ ἡ θεία του, ἀδελφὴ τῆς μητέρας του. Ὁ πατέρας του δὲν μποροῦσε νὰ ἐπιβλέπῃ γιὰ τὴν καλὴ ἀγωγή τῶν παιδιῶν του. Τόσο ὁ πατέρας, ὅσο καὶ ἡ θεία εἶχαν ρίξει τὸ κέντρο τῆς ἀσχολίας τους στὸ μικρὸ Jean Jacques, ὥστε παραμέλησαν ὀλοκληρωτικὰ τὸ ἄλλο παιδί, τὸ François ποὺ ἦταν 7 χρόνια μεγαλύτερο. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ François στὰ 1721 (δηλ. στὰ 16 χρόνια του) ἐγκατέλειψε γιὰ πάντα τὸ πατρικὸ του σπίτι καὶ δὲν μαθεύτηκε πιά τίποτε γι' αὐτόν.

Ὁ πατέρας του θέλησε νὰ ἀσκήσῃ τὸ Jean Jacques ἀπὸ πολὺ νωρὶς στὴν ἀνάγνωση. Ἀκόμα δὲν ἦταν καλὰ-καλὰ 6 χρόνων καὶ τὸν ἔβαζε νὰ διαβάξῃ μεγαλόφωνα μυθιστορήματα ποὺ τὰ διάβαζεν ἄλλη φορὰ ἡ μητέρα του. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ περνοῦσαν ὀλόκληρες νύχτες. Κάποτε, ὅταν εἶχε ξημερώσει καὶ

ἄκουσε ὁ πατέρας του τὰ χελιδόνια νὰ λένε τὸ πρωῖνό τους τραγούδι, εἶπε ντροπιασμένος: «**Πᾶμε νὰ κοιμηθοῦμε· εἶμαι περισσότερο ἀπὸ σένα παιδί**». Ὄταν τελείωσαν τὰ μυθιστορήματα, τοῦ ἔδωσε γιὰ διάβασμα πιδ σοβαρὰ ἀναγνώσματα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἦταν καὶ ἔργα τοῦ Μολιέρου, τοῦ Πλούταρχου καὶ τοῦ Ὀβιδίου.

Ἐνῶ περνοῦσαν ἔτσι τὰ πρῶτα παιδικὰ χρόνια, ἀναγκάστηκε ὁ πατέρας του, ὕστερα ἀπὸ μιὰ φιλονεικία καὶ ἀπὸ φόβο κατατρεγμοῦ, νὰ φύγῃ ἀπ' τὴ Γενεύη καὶ νὰ πάῃ σὲ μιὰ ἄλλη πόλη, τὴ Νyon. Τὸ μικρὸ παιδί τὸ ἔβαλαν τότε ἀναγκαστικὰ σ' ἓνα οἰκοτροφεῖο, κοντὰ σ' ἓνα πάστορα, τὸ Lambercier. Ἐκεῖ ὁ μικρὸς Rousseau περνοῦσε πολὺ καλά. Μὲ τὴ μελέτη καὶ τὰ παιγνίδια ἄρχισε νὰ διαμορφώνεται καλὰ ὁ χαρακτήρας του. Καθὼς ὁ ἴδιος ἔγραψεν: «...ἔπρεπε νὰ βαστάξῃ ὅσο τὸ δυνατό πιὸ πολὺ ἢ ζωὴ αὐτή...». Καὶ ἄλλοῦ: «**Ἡ μόνη μου ἐπιθυμία ἦταν νὰ μὲ ἀγαποῦν ὅλοι ὅσοι ἦταν κοντά μου**». Ὁ πάστορας Lambercier τὸ μικρὸ Rousseau τὸν πρόσεξε πολὺ. Ἡ ἀδελφὴ τοῦ πάστορα ἢ Δις Lambercier εἶχε κατακτήσει τὴν ἀγάπη του. Φρόντιζε νὰ μὴ τὸν δυσαρρεστῇ καθόλου. Δυὸ χρόνια βάσταξε ἡ ζωὴ του στὸ οἰκοτροφεῖο αὐτό. Συνέβηκεν ὁμως ἓνα σπουδαῖο πρᾶγμα ἐκεῖ. Τιμωρήθηκε μὲ αὐστηρὸ τρόπο, γιὰ τὸν ἔρριξαν τὴν ἄδικη κατηγορία πὼς ἔσπασε κάποια ζωγραφικὴ. Γι' αὐτὸ ἔγραψε: «**Τὸ πρῶτο αἶσθημα τῆς βίας καὶ τῆς ἀδικίας παρέμεινε τόσο βαθειὰ σκαλισμένο στὴν ψυχὴ μου, ὥστε ὅλες οἱ ιδέες πού ἀναφέρονται σ' αὐτὲς μοῦ ἀνταπέδιναν τὴν πρώτη μου συγκίνηση...καὶ πού ἡ καρδιά μου φλέγεται στὴ θεὰ καὶ στὴ διήγηση κάθε ἀδικησῆς...σὰν ἂν τὸ γεγονὸς αὐτὸ ξανάπερτε πάνω σὲ μένα...».**

Τὸν ξανάφεραν τότε στὴ Γενεύη, ὅπου παρέμεινε λίγους μῆνες γιὰ νὰ ἀποφασίσουν οἱ συγγενεῖς του τί θὰ γινόταν μ' αὐτόν. Πῆγε νὰ δῆ τὸν πατέρα του στὴ Νyon, ἀλλὰ δὲν κάθισε πολὺν καιρὸ κοντά του. Ἀποφασίστηκε τότε νὰ τὸν μάθουν ἓνα χειρωνακτικὸ ἐπάγγελμα. Τὸν ἔβαλαν μαθητευόμενο σ' ἓναν χαράκτη γιὰ νὰ μάθῃ αὐτὸ τὸ ἐπάγγελμα. Ὁ μάστοράς του ὁμως (ὁ χαράκτης) ἦταν ἀνθρώπος ἀκατάστατος, ἀπότομος καὶ ἐγωϊστής. Μὲ τοὺς τρόπους του ἀπογοήτεψε τὸ Rousseau: «**Ἡ τυραννία τοῦ δασκάλου μου τελείωσε μὲ τὸ νὰ μοῦ κάμῃ ἀνυπόφορη τὴν ἐργασία πού θὰ εἶχα ἀγαπήσει καὶ μὲ τὸ νὰ μοῦ δώσῃ μερικὲς κακὲς ἔξεις πού θὰ τίς εἶχα μισήσει**». Ἐπειδὴ ὁ χαράκτης αὐτὸς δὲν τὸν διέτρεφε καλά, ἀναγκά-

στηκε αρχικά να κλέβη τρόφιμα και κατόπι να κλέβη διάφορα αντικείμενα που τα πουλούσε. Τότε τον έπιασε μια πραγματική τρέλλα για μελέτη. Ο δάσκαλός του, μαθαίνοντας πως διάβαζε και τις ώρες που ήταν για δουλειά, τον τιμώρησε πολύ αυστηρά. Κλείστηκε τότε στον εαυτό του, έγινε αμίλητος και καθώς ο ίδιος γράφει κάπου: «άρχισε να ζή σε μισανθρωπία». Τον Κυριακή του διόταν η ευκαιρία να πηγαίνει στην έξοχή και να τρέχει με συνομηλίκους του και συμμαθητές του. Δυο φορές γυρίζοντας το βράδυ βρήκε τις πόρτες κλειστές και γι' αυτό πέρασε από κατσάδες και τιμωρίες. Όταν άργοπύδησε για τρίτη φορά αποφάσισε να μη ξαναγυρίσει στο δάσκαλό του, αλλά να φύγει απ' τή Γενεύη.

ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ κ. DE WARENS-ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΟΥ

Ήταν 14 Μαρτίου του 1728 (δηλ. 16 χρόνων) που ο Rousseau βρέθηκε περιπλανώμενος στο ύπαιθρο, όχι και πολύ μακριά από τή Γενεύη. Σ' ένα χωριό, το Confignon, ήταν ένας ιερέας, ο Pontverge που τον δέχτηκε για να δειπνήσει. Ο Pontverge είδε το γεγονός αυτό σαν μια ευκαιρία για να σώσει μια ψυχή. Του έδωσε ένα συστατικό γράμμα για μια χαριτωμένη κυρία, τή ζωντοχήρα de Warens που κατοικούσε στο Annecy. Νά πως περιγράφει ο Rousseau τήν εντύπωσή του τήν πρώτη για τήν κ. de Warens: «Ενώ περίμενα να βρω μια γριά εύλαβική και πολύ σκυθρωπή, βλέπω ένα πρόσωπο γεμάτο χάρη, γλυκά γαλανά μάτια γεμάτα πόθο, με ένα θαμβωτικό χρώμα». Η κυρία αυτή κατήχησε το Rousseau στον καθολικισμό. Ήθελε να τον εκπαιδεύσει για να γίνει ιερέας. Και αν και άναμεταξύ τους υπήρχε διαφορά ηλικίας τριάντα περίπου χρόνων, τον έκαμε έρωμένο της. Η κ. de Warens όμως δεν μπορούσε να τον έτοιμάσει να έξομώσει τον προτεσταντισμό. Στο Τουρίνο ήταν ένας ξενώνας ειδικός για να εκπαιδεύονται οι κατηχούμενοι στον καθολικισμό. Εκεί έστειλεν ή προστάτριά του ή κ. de Warens το Rousseau. Στον ξενώνα αυτόν μπήκε τον Άπριλη του 1728 και στις 21 Αύγουστου έξώμωσε τον προτεσταντισμό. Κατά τήν συνήθεια που επικρατούσαν εκεί του δόθηκαν κατά τήν έξομωση και 20 φράγκα. Παίρνοντας και το ποσό αυτό ο Rousseau βρέθηκε ελεύθερος. Ένοιωσε τον εαυτό του πολύ ευτυχισμένον ύστερα απ' τον περιορισμό του στον ξενώνα. Αλλά δεν πέρασαν λίγες μέρες και κατάλαβε πως άδειαζε το πορτοφόλι του από τα είκοσι φράγκα.

Προσπάθησε να βγάλει το ψωμί του με το επάγγελμα του χαράχτη, αλλά δεν μπόρεσε να κάνει τίποτε. Μπήκε τότε γραμματικός σε μια γυναίκα, την κ. de Vercellis. Δεν μπορούσε να γράψει αυτή και υπαγόρευε τα γράμματά της στο Rousseau. Δεν πέρασαν τρεις μήνες και η κ. de Vercellis πέθανε. Ο κληρονόμος της έδωσε μερικά χρήματα και απομακρύνθηκε ο Rousseau. Από το σπίτι της ύστερα από ένα λυπηρό επεισόδιο που προκάλεσε μια κλοπή που έκαμεν ο Rousseau. Είναι πια 17 χρόνων. Βρίσκεται σ' ένα σημαντικό σταυροδρόμι της ζωής του. Ζητεί να βρει τρόπο να κερδίσει το ψωμί του. Μπαίνει στην υπηρεσία κάποιου αββά που ενδιαφέρθηκε γι' αυτόν και του έδωσε χρήσιμες συμβουλές. Δεν στρώθηκε όμως να καθίσει μαζί του. Η μανία του ήταν για τον πλανώδιο βίο. Βρίσκει κάποιον παλιό συμμαθητή του και αποφασίζει μαζί μ' αυτόν να γυρίσει στην Έλβετία. Το ταξίδι των νεαρών συντρόφων άρχισε καλά, αλλά τελείωσε άσχημα. Οι ταξιδιώτες έφτασαν στο Annecy, όπου ο σύντροφος εγκατέλειψε το Rousseau. Ζήτησε τότε αυτός φιλοξενία στην παλιά του προστάτρια, την κ. de Warens. Τον υποδέχτηκε με χαρά αυτή και πέρασε κάμποσες μέρες ευτυχισμένες μαζί της. Την αποκαλούσε «μαμά». Για τη ζωή του κοντά στην κ. de Warens έγραφε: «Έτσι είχα περάσει τη ζωή μου σαν σε αιωνιότητα, χωρίς να ένοχληθώ ούτε μια στιγμή».

Η προστάτριά του τον έβαλε σ' ένα ιεροσπουδαστήριο. Εκεί παρέμεινε ο Rousseau τέσσαρες μήνες, μήνες όχι ευχάριστης δοκιμασίας. Δεν μπορούσε να ανεχθώ αυτός να γίνει ιερέας στο χωριό. Τίποτε άλλο δεν τον ενδιέφερε πια, παρά μόνο η μουσική. Για τουτό πήρε μια θέση στο κόρο (ώδειο εκκλησιαστικῶν ἄσμάτων) της μητρόπολης. Επειδή ο αρχηγός του κόρου επρόκειτο να απομακρυνθῆ από το Annecy, η κ. de Warens συμβούλεψε το Rousseau να τον συνοδέψει. Αναχώρησαν μαζί οι δύο τους. Στη Λυών το σύντροφό του τον έπιασε μια δυνατή κρίση επιληψίας. Ο Rousseau, αντί να τον συντρέξει, τον εγκατέλειψε και γύρισε στο Annecy. Δεν ένοιωθε άλλου ευτυχία από το να βρίσκεται κοντά στην προστάτριά του. Όταν όμως γύρισε στο Annecy δεν τη βρήκε, γιατί αυτή είχε φύγει για το Παρίσι,

Ο Rousseau τότε περνάει στιγμές απελπισίας. Πήγε στη Nyon για να δῆ τον πατέρα του. «Πόσα δάκρυα χύσαμε ἀγκαλιασμένοι». γράφει. Του υποσχέθηκε πως θα ξαναγυρίσει και έφυγε. Πήγε στο Fribourg και στη Λωζάνη. Θέλει να απολαύσει την ωραιότητα της λίμνης της. Δεν έχει πια ούτε ένα

τάλληρο στην τσέπη του. "Αν και δέν ήξερε καλά να συνθέτη μουσική, μ' όλα ταῦτα κάνει τὸ συνθέτη και ἓνα κομμάτι του παίζεται σὲ κάποιο κονσέρτο, Αὐτὸ ἔκαμε μεγάλο θόρυβο. Βρίσκει 2—3 μαθητὲς και ζῆ λίγες ἑβδομάδες. Πηγαίνει σ' ἄλλη πόλη, τὸ Neuchâtel ὅπου βρίσκει μαθητὲς για μουσική. Ἄλλὰ και κεῖ σὲ λίγον καιρὸ, καθὼς ἔγραφε στὸν πατέρα του, ἔπεσε στὴν πιὸ μεγάλη δυστυχία. Ὑστερα ἀπὸ ἀρκετὲς περιπέτειες φθάνει στὸ Παρίσι. Μαθαίνει πὼς ἡ προστάτριά του εἶχε δυὸ μῆνες ποῦχε φύγει ἀπ' ἐκεῖ. Γι' αὐτὸ ἀποφασίζει νὰ μὴ μείνη πολὺ στὸ Παρίσι. Ξεκινᾷ πεζὸς ἀπὸ τὸ Παρίσι νὰ γυρίση στὸ Annecy. Πιάνεται στὴ Λυὼν και περνᾷ ἐκεῖ ἀρκετὲς περιπέτειες. Χρειάστηκε νὰ νοσηλευθῆ στὴν πόλη αὐτή. Τὴ χαρακτηρίζει σὰν τὴν πιὸ διαφθαρμένη πόλη τῆς Εὐρώπης. Για καλή του τύχη βρῆκε κάποιον καλόγηρο ποὺ τοῦ ἔκανε ἀντίγραφα μουσικῆς και τὸν ἔθρεφε πλουσιοπάροχα.

Παίρνει νέα ἀπ' τὴ «μαμά» του ποὺ βρίσκεται τώρα στὸ Chambéry. Αὐτὴ μάλιστα τοῦ ἔστειλε και χρήματα. Πηγαίνει πάλι κοντὰ της. Αὐτὴ τοῦ βρῆκε δουλειὰ στὸ κτηματολόγιο. Ἐκεῖ στὸ Chambéry πέρασε κοντὰ της κάμποσα χρόνια πολὺ ὁμορφα. «...ἡ ζωὴ μου ὑπῆρξε τόσο ἀπλῆ και τόσο γλυκειά...» γράφει. Ἀσχολεῖται τώρα και ἐπαγγελματικά. Καταγίνεται νὰ ὑδροχρωματίζει χάρτες τῆς γεωμετρίας. Ἐκεῖνο ὁμως ποὺ τὸν τραβάει κυριολεκτικὰ εἶναι ἡ μουσική, ποὺ δέν ἔπαψε ποτὲ νὰ τὴ δουλεύη. Καταρτίζει ἓνα μικρὸ κονσέρτο. Παρατεῖται ἀπ' ὄλες τὶς ἄλλες δουλειᾶς και καταγίνεται μονάχα σ' αὐτή. Για λίγον καιρὸ ἀναγκάστηκε νὰ ξεμακρύνη ἀπὸ τὸ Chambéry πηγαίνοντας στὸ Besançon νὰ ἐπεξεργασθῆ κάποια μουσική του σύνθεση. Για τὸ λόγο αὐτὸ ἀναγκάστηκε νὰ κάμη και ἄλλα ταξίδια. Ἀρρώστησε στὸ μεταξύ, ἀλλ' ἔγινε πάλι καλά.

Ὅταν γύρισε κοντὰ στὴν κ. de Warens, τὸν περιμένε μιὰ πολὺ σκληρὴ ἀπογοήτευση. Ἡ θέση ποὺ κατεῖχε στὸ σπίτι και τὴν καρδιὰ τῆς ἀγαπημένης του «μαμᾶς» ἦταν παρμένη ἀπὸ κάποιον ἄλλο, ἀπὸ ἓνα νεαρὸ Ἑλβετό, ποὺ για ἐπάγγελμά του εἶχε νὰ κάνη περοῦκες. Καθὼς ὁ ἴδιος τὸν περιγράφει: «ἦταν ξανθός, ἄνοστος, ἀρκετὰ καλοκαμωμένος μὲ πρόσωπο ὠχρό...». Ἡ περίφημη «μαμά» τοῦ Rousseau, ἡ κ. de Warens, ποὺ δέν μποροῦσε νὰ ζῆ χωρὶς ἐραστὴ βλέποντας τὴν ὑπεροχὴ τοῦ Ἑλβετοῦ, γινότανε κάθε μέρα και πιὸ ψυχρὴ στὸ Rousseau. Μπροστὰ σὲ μιὰ τέτοια κατάσταση για μοναδικὴ λύση βρῆκε τὴν ἀναχώρησή του. Ἐφυγε ἀπὸ κοντὰ της «χωρὶς νὰ νοιώσῃ τὴν παραμικρὴ στενοχώρια ἀπ' αὐτὸ τὸ χωρισμό, για τὸν

ὁποῖο προτύτερα καὶ ἡ ἰδέα μονάχα ἔδινε τὴν ἀγωνία τοῦ θανάτου».

Πῆγε στὴν Λυὼν ὅπου βρῆκε κάποια θέση παιδαγωγοῦ σὲ κάποιον Mably. Ὑστερα ἀπὸ λίγον καιρὸ ὅμως παρατήθηκε καὶ ἀπ' αὐτή. Πάλι δὲν μπορούσε νὰ ἡσυχάσῃ. Γύρισε ξανά στὴν πόλη Charmettes ὅπου τὴν ἔμελλε νὰ εἶδε ἡ κ. de Warens. «Ἄλλὰ»—καθὼς γράφει ὁ André Cresson⁽¹⁾—«ἐκεῖνη ποὺ ἔδινε ζωὴ σ' ὅλα τὰ ἀντικείμενα, σ' ὅλη τὴ φύση, δὲν ἦταν σὰν ἄλλη φορὰ κοντὰ του. Ἡ παλιά του εὐτυχία ἦταν γιὰ πάντα πεθαμένη». Ὁ Rousseau ζητεῖ τότε νὰ βρῆ παρηγοριὰ στὴν ἐργασία. Ἦθελε νὰ βρῆ μέσο νὰ κερδίζῃ χρήματα, ἀλλὰ νὰ κἀνῃ καὶ «καψόνια» γιὰ νὰ ἐκδικηθῇ τὴν καλή του «μαμά». Συνέλαβε τότε τὴν ἰδέα νὰ κάμῃ ἕναν καινούριο τονισμὸ μουσικῆς, τονισμὸ μὲ ἀριθμούς. Πίστεψε πὼς μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἔκαμε τὴν τύχη του καὶ στὰ 1741 (29 χρόνων) πῆγε στὸ Παρίσι.

ΟΡΟΥΣΣΩ ΣΤΟ ΠΑΡΙΣΙ—ΑΣΧΟΛΙΑ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗ ΜΟΥΣΙΚΗ

Φθινόπωρο τοῦ 1741 ἦταν, ὅταν ἔφθασε ὁ Rousseau στὸ Παρίσι. Ἐγκαταστάθηκε κοντὰ στὴ Σορβὼνη. Ὑστερα ἀπὸ καλὲς συστάσεις γι' αὐτὸν δίνει μερικὰ μαθήματα μουσικῆς. Ὁ de Réaumur ὑπόσχεται νὰ φέρῃ τὸ σχέδιό του τοῦ τονισμοῦ τῆς μουσικῆς στὴν Ἀκαδημία τῶν ἐπιστημῶν. Αὐτὴ ὅμως γνωμάτευσε πὼς τὸ σύστημά του αὐτὸ δὲν ἦταν οὔτε νέο, οὔτε ὠφέλιμο. Ἐπίασε σχέσεις καὶ μπορεῖ νὰ συναναστρέφεται τὸν πιδιό διάσημο κόσμον τοῦ Παρισιοῦ (Dupin, Diderot κλπ.). Μ' ὅλα ταῦτα δὲν ἐννοοῦσε νὰ τοῦ χαμογελάσῃ ἡ τύχη. Πηγαίνει τακτικὰ στὸ Λουξεμβούργο, πάντα μὲ τὸ Βιργίλιο καὶ τὸν Πλούταρχο στὴν τσέπη. Δὲν λησμονεῖ ὅμως ποτὲ τὴ μουσική. Ρίχνει τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τὸ πρῶτον σχεδιάσμα τῆς ὑπεράς του μὲ τίτλον : «les muses galantes» δηλαδὴ «οἱ γενναϊόδωρες μουσες». Ἡ κ. de Broglie τὸν βοήθησε νὰ γίνῃ γραμματέας τοῦ πρεσβευτῆ τῆς Γαλλίας στὴ Βενετία. Στὴν ἀρχὴ ὁ Rousseau δίσταζε νὰ δεχθῇ αὐτὴ τὴ θέση. Προσπάθησε νὰ ξεφύγῃ. Στὸ τέλος δέχτηκε, μὰ χωρὶς ἐνθουσιασμό. Πηγαίνοντας ἐκεῖ θέλησε νὰ περάσῃ καὶ ἀπ' τὴ «μαμά» του. Στὴ Βενετία δὲν τὰ πέρασε καὶ τόσο καλά μὲ τὸν πρεσβευτῆ. Γιὰ τοῦτο δὲν δίστασε νὰ ζητήσῃ τὴν ἀδειά του καὶ σὲ λίγο περνῶντας καὶ ἀπ' τὴ Γενεύη γύρισε στὸ Παρίσι. Σταμάτησε γιὰ λίγο στὴ Nyon καὶ εἶδε τὸν πατέρα του. Φτάνοντας

1. Στὸ βιβλίον : «J. f. Rousseau (sa vie, son oeuvre, sa philosophie)».

στο Παρίσι ξαναπῆγε στο ξενοδοχείο πού ἔμεινε καὶ ἄλλη φορὰ. Ἐλπίζει μὲ τὴν ἡσυχία του σ' αὐτὸ νὰ τελειώσῃ τὴν ὕπερά του. «Ἐκεῖ μὲ περίμενε — γράφει — ἡ μόνη πραγματικὴ παρηγοριὰ πού ὁ θεὸς μὲ ἔκαμε νὰ ἀπολαύσω μέσα στὴ δυστυχία μου καὶ πού αὐτὴ μόνη μου ἔκαμε ὑποφερτὴ τὴ ζωή».

ΣΥΝΔΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΤΕΡΕΖΑ-ΠΡΩΤΕΣ ΣΥΝΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ

Ἐκεῖ στο ξενοδοχείο πού ἔμενε εἶχαν πάρει γιὰ πλύστρα μιὰ κοπέλλα ἀπ' τὴν Ὁρλεάνη, τὴν Terése de Vasseur. Ἦταν μιὰ κοπέλλα δειλὴ, ἀπλὴ, χωρὶς κοκκεταρία. Ἐργαζόταν ἐκεῖ γιὰ νὰ συντηρῇ τοὺς γονεῖς της. Ὁ Rousseau συνδέθηκε μ' αὐτὴν ἐρωτικά. Προσπάθησε νὰ τῆς μορφώσῃ τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ στάθηκε ἀδύνατο. Ἐγραφεν ἄσχημα καὶ δὲν ἔμαθε ποτὲ νὰ διαβάξῃ καλά, οὔτε νὰ λογαριάξῃ. Μ' ὅλα ταῦτα, καθὼς ὁ ἴδιος ὁ Rousseau διατείνεται, τὸν βοήθησεν αὐτὴ πολὺ στὶς δύσκολες περιστάσεις του. Ἐτσι ἀναγκάστηκε ὁ Rousseau γιὰ χάρη τῆς Τερέζας νὰ διατηρῇ ὀλόκληρη τὴν οἰκογένειά της ἀπὸ 7—8 ἄτομα. Εἶχε τελειώσῃ τὴ μουσικὴ του σύνθεση «*muses galantes*» καὶ τὴν ἐκτέλεσε, χωρὶς ἐπίτυχία ὅμως. Οἱ φίλοι του μ' ὅλα ταῦτα τὸν παρώτρυναν καὶ τὸν ἐπιφόρτισαν νὰ τροποποιήσῃ μιὰ ὕπερα πού τὴν εἶχε συνθέσει ἄλλη φορὰ ὁ Βολταῖρος καὶ τὴ μουσικὴ της εἶχε συνθέσει ὁ Rameau. Ἦταν «*la princesse de Navarre*» πού ἔγινε «*les fêtes de Ramire*». Ὁ Rousseau δὲν θέλησε χωρὶς τὴν συγκατάθεση τοῦ Βολταῖρου νὰ θίξῃ τοὺς στίχους. Τοῦ ἔγραψε καὶ πῆρε ἀπ' αὐτὸν μιὰ πολὺ φιλόφρονη ἀπάντηση. Κατὰ τὸν André Gresson αὐτὴ ὑπῆρξεν ἡ ἀρχὴ στὶς σχέσεις τῶν δύο αὐτῶν ἀνθρώπων πού μελλοντικὰ ἔγιναν οἱ πῖο θανάσιμοι ἐχθροί.

Πέθανεν ὁ πατέρας του καὶ τοῦ ἤρθαν λίγα χρήματα ἀπὸ κληρονομιά. Γιὰ νὰ ζήσει καὶ αὐτὸς καὶ ἡ Τερέζα του ἔγινε πάλι γραμματικός. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1747 ἡ Τερέζα ἔκαμε παιδί ἀπ' τὸ Rousseau. Ἐνοιωθε πὼς ἡ νέα αὐτὴ ὕπαρξις θὰ ἀναστάτωνε τὴ ζωὴ του. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τὸ παιδί τὸ πῆγαν στο γρῆφειο τῶν ἐκθετῶν παιδιῶν καὶ τὸ παράδωσαν ἐκεῖ. Πέντε φορὲς ὁ Rousseau ἔγινε πατέρας ἀπ' τὴν Τερέζα καὶ τίς πέντε φορὲς ἔκαμε τὸ ἴδιο πράγμα.

Χωρὶς ἀμφιβολία ἀργότερα ὁ Rousseau αἰσθάνόταν τύψεις γι' αὐτὸ πού ἔκαμε στὰ παιδιά του. Σ' ἓνα του γράμμα ἔγραφε: «Οἱ ιδέες, μὲ τίς ὁποῖες τὸ λάθος μου ἔχει γεμί-

σει τὸ πνεῦμα μου, ἔχουν συνεισφέρει κατὰ ἓνα μεγάλο ποσοστὸ νὰ μὲ κάμουν νὰ σκεφθῶ τὴ μέθοδο τῆς ἀγωγῆς καὶ θὰ βρῆτε ἐκεῖ στὸ πρῶτο βιβλίο (δηλ. τοῦ Αἰμίλιου) μιὰ παράγραφο πού μπορεῖ νὰ σᾶς δείξη τὴ διάθεση αὐτή». Ἡ παράγραφος, γιὰ τὴν ὁποία μιλάει ὁ Rousseau εἶναι τούτη: «Ὅποιος δὲν μπορεῖ νὰ ἐκπληρώσῃ τὰ καθήκοντα τοῦ πατέρα, δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ γίνῃ τέτοιος». Καὶ ἄλλου πάλι στὸν Αἰμίλιό του γράφει: «Δὲν ὑπάρχει οὔτε φτώχεια, οὔτε ἀπασχολήσεις, οὔτε ἀνθρώπινος σεβασμὸς πού ἀπαλλάσσουν ἓναν πατέρα ἀπὸ τὸ νὰ θρέψῃ τὰ παιδιὰ του καὶ μάλιστα νὰ τὰ ἀναθρέψῃ ὁ ἴδιος».

ΒΡΑΒΕΥΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΑΠ' ΤΗΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑ

Ἡ ὑπηρεσία του σὰν γραμματέας τὸν ἔφερνε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀφρόκριμα τῆς Παρισινῆς κοινωνίας. Συνδέθηκε στενὰ μὲ τὸ Diderot. Μιὰ μέρα πού πῆγε νὰ κάμῃ ἐπίσκεψη στὸ φίλο του διάβασε στὸ ἔντυπο «*Mercur de France*» πὼς ἡ Ἀκαδημία τῆς Dijon προκήρυσσε διαγωνισμὸ μὲ τὸ ἐρώτημα: «Ἄν ἡ πρόοδος τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν ἔχει συντελέσει στὸ νὰ διαφθείρῃ ἢ νὰ καθαρίσῃ τὰ ἦθη». «Ἀμέσως μὲ τὸ διάβασμα τῆς προκήρυξης—γράφει ὁ ἴδιος—εἶδα μπροστά μου ἓναν ἄλλο κόσμον, ἔγινα ἄλλος ἄνθρωπος. Μπῆκα σὲ μιὰ τέτοια δόνηση πού μοῦ φάνηκε σὰν παραλήρημα». Ὁ Diderot τὸν παρώτρυνε νὰ λάβῃ μέρος στὸ διαγωνισμὸ. Τὴ νύχτα στὶς ἀϋπνίες του ἀνέπτυξε τὶς ἰδέες του πάνω στὸ θέμα αὐτὸ καὶ σύνθεσε τὴν ἐργασία του μὲ τίτλο: «*discours sur les sciences et les arts*». Μ' αὐτὴν τὴν ἐργασία του ἀποδείχνει πὼς ἡ ἐξέλιξη τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν φέρνει τὴ διαφθορὰ στὰ ἦθη καὶ τὴ φθορὰ στὴν ψυχὴ. Τὴν ἄλλη χρονιά, στὰ 1750, ἔμαθε πὼς ἡ ἐργασία του αὐτὴ βραβεύθηκε ἀπ' τὴν Ἀκαδημία. Μὲ ἔξοδα τοῦ Diderot δημοσιεύτηκε αὐτὴ καὶ γι' αὐτὸ ἄρχισε μιὰ δυνατὴ πολεμικὴ ἐνάντια στὶς ἀπόψεις τοῦ Rousseau. Σὲ μερικὲς μόνο ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐπιθέσεις ἀπάντησε ὁ Rousseau.

Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ—ΘΕΑΤΡΙΚΑ ΤΟΥ ΕΡΓΑ

Ὡς τώρα ὁ Rousseau ἀμφέβαλλε γιὰ τὴν πραγματικὴ του ἀξία καὶ μόνο μπροστὰ στὴν ἐπιτυχία του αὐτὴ ἄρχισε νὰ παίρνῃ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του. Παραιτήθηκε ἀπ' τὴ θέση τοῦ γραμ-

ματικοῦ καὶ ἐπανελάβε τὸ ἐπάγγελμά του νὰ κάμη ἀντίγραφα μουσικῆς. Μιὰ πού τὸ ὄνομά του σὰν συγγραφέας ἔγινε ξακουστό, ἀναγκάστηκε νὰ δέχεται καθημερινὰ ἐπισκέψεις. Χωρὶς νὰ τὸ θέλη ρίχτηκε στὸν »κόσμο». Πῆρε τότε τὴν ἀπόφαση νὰ ἀπαρνηθῆ θεληματικὰ τοὺς κανόνες τῆς εὐπρέπειας. «Ἐγὼ κυνικὸς καὶ καυστικὸς ἀπὸ ντροπῆ. Θλιβόμενον, γιὰτὶ περιφρονοῦσα τὴν εὐγένεια πού δὲν ἤξερα νὰ τὴ χρησιμοποιῶ». Οἱ φίλοι του, ὅπως ὁ Diderot, ὁ Grimm καὶ ἄλλοι, δὲν μπορούσαν νὰ ἐξηγήσουν τὴ συμπεριφορὰ του αὐτῆ. Τὴν ἀπέδιναν στὴν ἀρρώστια (κυστίτιδα), ἀπ' τὴν ὁποία ὑπόφερεν ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια.

Θυμῆθηκε μαζί μὲ τὸν Mussard ἀναμνήσεις Ἰταλικῆς μουσικῆς, ἐνθουσιάστηκε καὶ ἄρχισε νὰ δουλεύη γιὰ τὸ θέατρο. Ἐγραψε τὸ θεατρικὸ ἔργο «*Devin du village*» δηλαδὴ «*μάγος τοῦ χωριοῦ*» πού παίχτηκε μὲ μεγάλη ἐπιτυχία στὸ Fontainebleau μπροστὰ στὴ βασιλικὴ αὐλὴ. Τὴν ἴδια ἐποχὴ τὸ Γαλλικὸ θέατρο ἔπαιζε ἕνα ἄλλο θεατρικὸ ἔργο τοῦ Rousseau τὸ «*Narcisse*» (νάρκισσος) πού τὸ εἶχε γράψει στὰ νεανικά του χρόνια στὶς Charmettes. Τὴν ἴδια χρονιά, στὰ 1752, ἔγραψε τὸ ἔργο του «*lettres sur la musique Française*» στὸ ὁποῖο ὑποστηρίζει πὼς ἡ ἰταλικὴ μουσικὴ εἶναι ἡ πιὸ καθαρὴ στὸ τραγούδι καὶ στὴ σύνθεση.

ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΟΥ ΣΕ ΔΕΥΤΕΡΟ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

Στὰ 1753 ἡ Ἀκαδημία τῆς Dijon προεκήρυξε διαγωνισμό μὲ θέμα: «*Ποιὰ εἶναι ἡ καταγωγὴ τῆς ἀνισότητος ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους καὶ ἂν εἶναι αὐτὴ ἐπιτρεπτὴ ἀπὸ τὸ φυσικὸ νόμο*». Ὁ Rousseau ἀποφάσισε νὰ πάρη μέρος στὸ διαγωνισμό. Γιὰ νάχη τὴ σκέψη του καθάρια, ἔφυγε ἀπ' τὸ Παρίσι γιὰ νάρθη σ' ἐπαφὴ μὲ τὴ φύση. Πῆγε κι' ἔκατσε γιὰ ὀχτὼ μέρες στὸ ξενοδοχεῖο στὸ Saint - Germain. Ἡ παραμονὴ του αὐτὴ στὴν ἐξοχὴ, ἂν καὶ τόσο σύντομη, τοῦ ἦταν πολὺ χρήσιμη. Ἡ πολυτάραχη ζωὴ τοῦ Παρισιοῦ δὲν ταίριαζε στὰ γούστα του. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ ἀποφάσισε νὰ πάη μέχρι τὴ Γενεύη νὰ ἰδῆ τοὺς συμπατριῶτες του. Στὸ ταξίδι αὐτὸ τὸν συνώδεψε καὶ ἡ Τερέζα. Τοῦ ἦταν ἀπαραίτητες οἱ περιποιήσεις της, γιὰτὶ πάντοτε ὑπόφερεν ἀπὸ τὴν κύστη. Φτάνοντας στὴ Λυών, οἱ ταξιδιωτὲς χωρίστηκαν. Δὲν ἤθελεν ὁ Rousseau νὰ περάσῃ τόσο κοντὰ ἀπ' τὴ «*μαμά*» του χωρὶς νὰ τὴν δῆ. Πόσο εἶχεν ἀλλάξει! «*Τὴν ξαναεἶδα... Θεέ μου! σὲ ποιὰ κατὰ-*

σταση! Ποιός έξευτελισμός! Πόσο σπάραξεν ή καρδιά μου!...». Είχε δημιουργήσει αυτή πολλά χρέη, αλλά ο Rousseau δεν ήταν σε θέση να τα πληρώσει. Τής έκαμε την πρόταση να πάει να ζήσει ήσυχα κοντά του, μα αυτή δεν το δέχτηκε αυτό.

ΕΠΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΣΤΟΝ ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΣΜΟ

Φτάνοντας στη Γενεύη ένοιωσε κάποια ντροπή, γιατί είχε άσπασθίη τον καθολικισμό λησμονώντας τη θρησκεία των πατέρων του. Αποφάσισε λοιπόν να επανέλθει άνοιχτά πια στον προτεσταντισμό. Έτσι ξανάγινε πάλι «πολίτης τής Γενεύης» για το υπόλοιπο τής ζωής του. Στη Γενεύη παρέμεινε τέσσαρες μήνες. Τον Οκτώβριο γύρισε πάλι στο Παρίσι με την άποψη να ξανάρθει στην πατρίδα του τη Γενεύη την άνοιξη. Δεν γύρισεν όμως, γιατί το τυπωμένο έργο του με αφιέρωση στη δημοκρατία τής Γενεύης δεν άρεσε και τόσο στους συμπατριώτες του. Το δημιούργησεν αυτό «έχθρους στο συμβούλιο και ζηλοτυπίες στην πλουτοκρατία». Δεν ξαναγύρισεν όμως στη Γενεύη και για το λόγο, ότι ο Βολταίρος είχε εγκατασταθίη κοντά σ' αυτή.

Ο ΡΟΥΣΣΩ ΣΤΟ ERMITAGE

Τότε ο Rousseau εγκαταστάθηκε σε μιá κατοικία που του παραχώρησεν ή κ. d' Erpinay, στο Ermitage μέσα σ' ένα δάσος. Η κυρία αυτή ήθελε νάχη κοντά της ένα τόσο διάσημο άνθρωπο. Απ' εκεί ο Rousseau έστειλε στο Βολταίρο ένα αντίτυπο από το έργο του για την «άνισότητα των ανθρώπων» (Discours sur l' inégalité). Ο Βολταίρος του άπάντησε: «Δέν έχει μεταχειρισθίη ποτέ κανένας τόσο πνεύμα για να θελήσει να μάς κάνη ζώα. Όταν διαβάξη κανένας το έργο σου, του έρχεται ή έπιθυμία να βαδίση με τα τέσσαρα».

Έκει στο Ermitage ο Rousseau ώργάνωσε τη ζωή του. Το πρωί συνέχιζε το επάγγελμά του, έκανε αντίγραφα μουσικής. Τα απογεύματα τα αφιέρωνε σε περιπάτους. Το δάσος είχε γίνει ο τόπος τής εργασίας του. Κι έχει έδω να κάμη αρκετές εργασίες. Μια σπουδαία είχε αρχίσει: «Τις πολιτικές του συστάσεις». Ηθελε ακόμα να γράψη τό: «morale sensitive». Σκεπτόταν για ένα σύστημα άγωγής για τα έγγονάκια τής κ. Dupin. Όλες αυτές οι εργασίες του πρόσφεραν θέματα για μελέτη κατά τους περιπάτους του, γιατί δεν μπορούσε να

μελετᾶ παρὰ μόνο περπατώντας. «Τὸ κεφάλι μου δὲν πηγαίνει, παρὰ μόνο μὲ τὰ πόδια μου». Ὄταν ἦταν μέρες βροχερῆς ἐργαζόταν στὸ γραφεῖο του. Ἔτσι ἔκαμεν ἐκεῖ τό: «d i c t i o n n a i r e d e m o u s i q u e» ποὺ δημοσιεύτηκε στὰ 1767.

Ὁ χρόνος τῆς παραμονῆς τοῦ Rousseau στὸ Hermitage μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῇ ἀπ' τὶς πιὸ γόνιμες ἡμέρες τῆς ζωῆς του. Μόνο τὸν στενοχωροῦσε πολὺ ἡ μητέρα τῆς Τερέζας, γιατί τοῦ δημιουργοῦσεν ἀνυπέβλητα χρέη. Ὁ Rousseau γιὰ νὰ λησμονῇ αὐτὲς τὶς σκοτούρες ζοῦσε ὅσο μποροῦσε στὰ ὄνειροπολήματα καὶ τὶς σκέψεις του. Τότε ἔγραψε στὸ Βολταῖρο τό: «l e t t r e s u r l a p r o v i d e n c e» καὶ προπαρασκεύασε τὸ ἔργο του: «n o u v e l l e H é l o i s e» (Νέα Ἐλοῖζα). Τῆ στιγμῇ ποὺ ἔγραφεν αὐτό, συνάντησε στὸ δάσος τὴν κ. de Houstedot, νύφη τῆς κυρίας d' Erpinay. Ἀπ' τὴν πρώτη στιγμῇ δημιουργήθηκεν ἀγάπη, ἀγάπη ποὺ παρέμεινε πλατωνικῇ παρὰ τὰ θερμὰ μπιλλετάκια ποὺ ὁ Rousseau τῆς ἔστελνε. Αὐτὸ τὸ αἶσθημά του ὁ Rousseau δὲν τὸ ἔκρυβεν ἀπ' τὴν κ. d' Erpinay, πράγμα ποὺ τὴ δυσαρέστησε κάπως. Ὄταν αὐτὴ τοῦ ζήτησε νὰ τὴ συνοδέψῃ στὴ Γενεύη, ὁ Rousseau ἀρνήθηκε καὶ ἔτσι διέκοψε μ' αὐτὴ τὶς σχέσεις του. Τὸν ἴδιο καιρὸ τὰ χάλασε καὶ μὲ τοὺς παλιούς του φίλους Diderot καὶ Grimm.

ΣΥΓΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΠΙΟ ΣΗΜΑΝΤΙΚΩΝ ΤΟΥ ΕΡΓΩΝ

Ἀναγκαστικὰ λοιπὸν ἔπρεπε ὁ Rousseau νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸ Hermitage. Τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1757 πῆγε καὶ ἐγκαταστάθηκε στὸ Mont—Louis, κοντὰ στὸ παλάτι τοῦ Montmorency. Ἀπομακρύνει τὴ μητέρα τῆς Τερέζας καὶ ἐπιδίδεται μὲ μεγάλο ζῆλο στὴν ἐργασία του. Προσπαθεῖ σ' αὐτὴ νὰ βρῇ κάποιον κατευνασμοὺ στοὺς ἠθικοὺς πόνους του καὶ στὶς φυσικὰς λύπες του ποὺ ὄλο καὶ πιὸ δυνατὲς γινόταν. Τὸ Φλεβάρη τοῦ 1758 ἔγραψε τό: «l e t t r e à l' A m b e r t s u r l e s s p e c t a c l e s». Στὸ παλάτι τοῦ Montmorency κατοικοῦσε καὶ ὁ στρατάρχης τοῦ Λουξεμβούργου μὲ τὴ γυναῖκα του. Γνώρισαν τὸ Rousseau καὶ τοῦ πρόσφεραν τὴ φιλοξενία τους. Ὁ Rousseau δέχτηκε τὴν προσφορά, ἂν καὶ ἦταν φυσιολάτρης καὶ ἀπέφευγε τὴν κοινωνία τῶν ἀνθρώπων καὶ ἰδιαίτερα τὸ περιβάλλον τῶν ἐπισήμων. Βρίσκομε ἐδῶ μιὰ ἀντιλογία πρὸς τὶς ἀρχὲς τῆς ζωῆς του. Τότε ἔγραψεν ὁ Rousseau τὰ πιὸ σημαντικὰ ἔργα του. Τελείωσε τὴ «Νέα Ἐλοῖζα» καὶ συνέγραψε τὸ «C o n t r a t s o c i a l» καὶ τὸν «Αἰμίλιο».

Ο ΚΑΤΑΤΡΕΓΜΟΣ ΤΟΥ

Ἄλλ' ἂν κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ André Cresson, (1) τὸ *contract social* (κοινωνικὸ συμβόλαιον) προξένησε μεγάλη αἴσθησις ἐν τῇ Γαλλίᾳ, τὸ βιβλίον τοῦ «Αἰμίλιος» ἢ «περὶ ἀγωγῆς» ξεσήκωσε τὸ θυμὸν ἐνάντια στὸ συγγραφεὴ τῶν εὐλαβῶν καὶ τῶν ἄθεων, τῶν χριστιανῶν καὶ τῶν φιλοσόφων. Ξεσηκώθηκαν οἱ μὲν ἐνάντια στοὺς δὲ σὰν «λύκοι λυσσασμένοι». Δὲν εἶχαν περάσει ἀκόμα 20 μέρες ἀπ' τὸ τύπωμα τοῦ «Αἰμίλιου» ἐν τῇ Ὁλλανδίᾳ καὶ τὸ βιβλίον αὐτὸ καταδικάσθηκε ἀπ' τὸ Κοινοβούλιον τοῦ Παρισιῶν νὰ καῖ καὶ νὰ φυλακισθῇ ὁ συγγραφεὴς του. Τὸν Ἰούνιον τοῦ 1762 ὁ Rousseau φυλακίσθηκε. Μὲ τὴ συμβολὴ ὅμως τῶν φίλων του καὶ μὲ τὴν ἀνοχὴ τῆς ἀστυνομίας ἔφυγεν ἀπ' τὴ φυλακὴν. Τοῦ εἶπαν νὰ πάῃ ἐν τῇ Ἀγγλίᾳ. Αὐτὸς ὅμως προτίμησε νὰ πάῃ ἐν τῇ Ἑλβετίᾳ ἐν τῇ «χώρᾳ τῆς λευτεριᾶς». Πῆγε ἐν τῇ πόλει Yverdon. Τέσσαρες μῆνες ὕστερα ἀπ' τὸν ἐρχομὸν του ἐν τῇ Yverdon, τὸ Συμβούλιον τῆς Γενεύης καταδικάζει καὶ τὰ δύο του βιβλία. Κατόπι παίρνονται οἱ ἴδιες ἀποφάσεις καὶ ἀπ' τὴς ἀρχὰς τῆς Βέρνης. «Σ' ὅλην τὴν Εὐρώπην σηκώνονταν ἐνάντια σὲ μὲνα μιά καταραμένη φωνὴ μὲ πρωτάκουστη λύσσα». Ὁ Rousseau ἀναγκάζεται νὰ φύγῃ ἀπ' τὴν Yverdon. Πηγαίνει σὲ μιά πόλιν κοντὰ ἐν τῇ Neuchâtel ποῦταν ἐν τῇ ἐξουσίᾳ τοῦ βασιλεῦς τῆς Πρωσίας Φρειδερίκου τοῦ Β'. Ἐκεῖ τὸν συναντᾷ καὶ ἡ Τερέζα του καὶ ζοῦν μερικὰς ἑβδομάδας ἡσυχίας. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Παρισιῶν ἐξαποστέλλει μῆνυμα σχετικὰ μὲ τὰ σημεῖα, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ «Αἰμίλιος» θεωρεῖται καταραμένος σύμφωνα μὲ τὸ καθολικὸ δόγμα. Ὁ Rousseau τοῦ ἀπαντᾷ μὲ κάποιον γραμμᾶν: «Παίρνω τὴν γραφίδα καὶ τὸ δίκαιον γιὰ τοὺς μοναδικοὺς κανόνες τῆς πίστεώς μου. Ἐξαιρῶ τὴν ἀνθρώπινον ἐξουσίαν καὶ δὲν περιμένω νὰ ὑποταχθῶ κάτω ἀπ' τὰ σχήματά της, παρὰ μονάχα τότε, ὅταν διακρίνω σ' αὐτὴ τὴν ἀλήθειαν». Τὸ γραμμᾶν αὐτὸ δὲν ἐπιδοκιμάστηκε ἀπ' τὴν μεγαλύτερον μερίδα ἐν τῇ Συμβούλιῳ τῆς Γενεύης, Ὁ Rousseau τότε ἀπάντησε μὲ 9 γραμμάτια του μὲ τίτλον: «*lettres de la montagne*». Τὰ 6 πρῶτα ἀπ' αὐτὰ εἶναι ἀφιερωμένα ἐν τῇ προσωπικῇ του ἀμυνᾷ. Μὲ τὰ ὑπόλοιπα τὰ τρία κατηγορεῖ τὸ σύνταγμα καὶ ἰδιαιτέρως τὸ σύνταγμα τῆς Γενεύης, ἐν τῷ ὁποίῳ νοθεύτηκε τὸ φιλελεύθερον πνεῦμα.

1. Βιβλίον ποὺ σημειώσαμε πρὸ πάντων.

Ὁ Βολταῖρος ἐξαπέλυσε τότε ἓνα πολὺ βίαιο λιβέλλο ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ τέλος τοῦ 1764. Ἐρεθίστηκαν ἔτσι πολὺ τὰ πνεύματα ἐνάντια στὸ Rousseau. Ἐγινε προβληματικὴ πιά ἡ παρατέρα παραμονή του στὸ μέρος ἐκεῖνο. Γιατὶ μιὰ βραδυὰ ὑποκινήθηκαν οἱ χωρικοὶ καὶ πῆγαν καὶ λιθοβόλησαν τὸ σπίτι του. Ἀναγκαστικὰ ἄλλαξε τόπο κατοικίας. Ἀλλὰ κι ἀπὸ κεῖ τὸν πρόσταξαν νὰ φύγη. Ἐγκαταλείπει τότε τὴν Ἑλβετία καὶ πηγαίνει στὸ Στρασβοῦργο. Ἐκεῖ τὸν ὑποδέχτηκαν μὲ καλὸν τρόπο.

Ο ROUSSEAU ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΑ

Κάποιος φίλος του τοῦ προτείνει νὰ τὸν ὀδηγήσῃ στὴν Ἀγγλία. Ἐτσι τὸ Γενάρη τοῦ 1766 ὁ Rousseau βρίσκεται στὸ Λονδίνο. Ὁ φιλόσοφος Hume, φίλος του, τὸν ἐγκατασταίνει σ' ἓνα μικρὸ χωριὸ ὅπου μπορεῖ νὰ ἐργασθῆ μὲ ἡσυχία. Συνεχίζει ἐκεῖ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου του : «c o n f e s s i o n s» δηλ. «ἐξομολογήσεις». Γιὰ κάμποσον καιρὸ μένει γοητευμένος ἀπ' τὴν παραμονή του ἐκεῖ. Καινούργιους λιβέλλους ἐξαπολύει ἐνάντια του ὁ Βολταῖρος. Τὰ χαλνᾷ καὶ μὲ τὸ φίλο του τὸ Hume καὶ γι' αὐτὸ ἀναγκάζεται νὰ φύγη ἀπ' τὴν Ἀγγλία.

ΠΑΛΙ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ

Γύρισε τότε πάλι στὴ Γαλλία κοντὰ στὸ Μαρκήσιο de Mirebeau, τὸν πατέρα τοῦ διάσημου ρήτορα. Πηγαίνει κατόπι γιὰ λίγο στὴ Νορμανδία. Ἡ Τερέζα εἶναι πάντα κοντὰ του. Τοῦ ἐξασφαλίζει τὶς ἀπαραίτητες περιποιήσεις στὴν ἀρρώστια του, ἀπ' τὴν ὁποία ἐξακολουθητικὰ ὑπόφερε. Πῆγε τότε καὶ στὸ Chambégy καὶ ἐπεσκεψτήκε τὸν τάφο τῆς περίφημης «μαμᾶς» του, τῆς de Warens. Κατόπι ἐγκαταστάθηκε στὸ Bourgoin. Ἐκεῖ μπροστὰ σὲ δυὸ μάρτυρες ἔδωκεν ὀριστικὰ στὴν Τερέζα «τὸ ὄνομα καὶ τὴ θέση τῆς γυναίκας του», διαδηλώνοντας ἀδιάλυτο τὸ δεσμὸ ποὺ τοὺς ἀντάμωσε πρὶν καὶ 25 χρόνια. Τὸ κλίμα ὅμως στὸ μέρος αὐτὸ ἦταν πολὺ ὑγρὸ καὶ τοῦ πείραξε τὴν ὑγεία του. Ἀποφασίζει νὰ γυρίσῃ στὸ Παρίσι γιὰ νὰ ἀποστομώσῃ ἀπ' ἐκεῖ τοὺς ἐχθροὺς του. Τοῦ ἐπέτρεψεν ὁ Choiseul νὰ ξαναγυρίσῃ καὶ νὰ μείνῃ ἐκεῖ στὴν πρωτεύουσα, ὅπου ἄλλη φορὰ τὸ Κοινοβούλιο τοῦ εἶχεν ὑπαγορεύσει τὴν παραμονή. Δοκίμασε νὰ διαβάξῃ στὰ σαλόνια τοῦ Παρισιοῦ κομμάτια ἀπὸ τὸ ἔργο του «c e n f e s s i o n s», ἀλλὰ διαπίστωσε ἀδιαφορία. Δὲν κατώρθωσε μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν νὰ διασκεδάσῃ τὴν ἀπο-

πνικτική ατμόσφαιρα, γι' αυτό έγραψε τούς «διαλόγους» του, μέσα στους οποίους ένας συνδιαλεγόμενος αναλάμβανε τήν υπεράσπισή του. Κι αυτό όμως τὸ μέτρο υπῆρξε κόπος ανώφελος.

Γιὰ νὰ βγάξη τὰ έξοδα τῆς συντήρησής του γυρίζει ξανά στὸ παλιό του επάγγελμα, στὰ αντίγραφα τῆς μουσικῆς. Κατοικοῦσε σ' ἓνα δωμάτιο μοντέρνο ἀπέναντι ἀπ' τὸ μέγαρο τῶν ταχυδρομείων. Τελειώνοντας τὴ δουλειά του πήγαινε καὶ περπατοῦσε στὸ δάσος τοῦ Saint - Cloud. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ έγραψε τὸ έργο του: «Rêves du promoteur solitaire». Μερικὰ κομμάτια ἀπ' αὐτὸ θεωροῦνται ἀπ' τὶς καλύτερες σελίδες ποὺ έχουν βγῆ ἀπ' τὴ γραφίδα του,

ΜΙΑ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ROUSSEAU ΑΠΟ ΦΙΛΟ ΤΟΥ

Ὁ Bernardin de Saint - Pierre ποῦταν φίλος του καὶ τὸν ἐπισκέπτονταν συχνὰ τότε ποὺ ἔμεινε στὸ Παρίσι στὸν τέταρτο ὄροφο τῆς ὁδοῦ Platrier, ἀπέναντι τῶν ταχυδρομείων, μᾶς δίνει τὴν ἐξῆς περιγραφή γιὰ τὸ Rousseau καὶ τὸ χρώμα τοῦ περιβάλλοντος τῆς κατοικίας του: «Ἦταν μιὰ ἀδύνατη ιδιοσυγκρασία, μὲ μέτριο ἀνάστημα. Ὁ ἓνας ἀπ' τοὺς ὤμους του φαινόταν πιὸ ψηλὸς ἀπ' τὸν ἄλλο. Ἄγνωστο γιὰτὶ ἦταν ἔτσι. Ἦταν φυσικό του ἐλάττωμα αὐτό; Εἶχε γίνεи ἔτσι, γιὰτὶ ἔπαιρνε τέτοια στάση κατὰ τὴν ἐργασία του; Ἦ ἦταν κύρτωμα ἀπὸ τὴν ἡλικία του, γιὰτὶ ἦταν τότε 64 χρόνων; Κατὰ τὰ ἄλλα τὸ σῶμα του ἦταν πολὺ κανονικό. Εἶχε λιγάκι μελαψὸ χρώμα, τὰ μῆλα ἀπὸ τὰ μάγουλά του χρωματισμένα, στόμα γλυκό, μὲ μάτια γεμάτα φωτιά. Οἱ λοξές γραμμὲς ποὺ πέφτουν ἀπὸ τὰ ρουθούνια πρὸς τὰ ἄκρα τοῦ στόματος καὶ ποὺ χαρακτηρίζουν γιὰ τὸν καθένα τὴ φυσιογνωμία του, οἱ γραμμὲς αὐτὲς τοῦ Rousseau φανέρωναν μεγάλη συναισθηματικότητα καὶ μελαγχολικὸ ὕφος. Κοντὰ του εἶχε ἓνα μικρὸ κλειδοκύμβαλο, στὸ ὁποῖο δοκίμαζε ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ ἤχους. Δυὸ μικρὰ κρεββάτια μὲ βαρβακόπανα στρωμένα μὲ μπλέ καὶ ἄσπρο χρώμα, ὅπως καὶ τὰ παραπετάσματα τῆς κάμαρας, ἓνα κωμμό, ἓνα τραπέζι καὶ λίγες καρέκλες ἦταν ὅλα ὅλα τὰ ἐπιπλα. Ἐνα καναρίνι τραγουδοῦσε στὸ κλουβί του ποῦταν κρεμασμένο στὸ ταβάνι τοῦ δωματίου. Σπυργίτια ἔρχονταν γιὰ νὰ φᾶνε ψίχουλα στὰ ἀνοιχτὰ παράθυρα πρὸς τὸ δρόμο. Στὰ παράθυρα τοῦ διάδρομου ἔβλεπε κανένας κασόνια καὶ δοχεῖα μὲ φυτὰ,

ἀπ' τὰ ὁποῖα πολλά ζοῦν στὸ ὕπαιθρο αὐτοφυῆ».

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ

Ἄφ' ὅτου ἦλθε στὸ Παρίσι χειροτέρευσε πολὺ ἡ ὑγεία του. Ὁ θαυμαστής του, ὁ Μαρκήσιος de Girardin τὸν πῆρε στὴν ἑπαυλὴ του σὲ ἐξοχικὸ μέρος μαζί μὲ τὴν Τερέζα του. Ἄν καὶ φάνηκε πὼς ἡ ἡσυχία τῆς ἐξοχῆς καὶ ὁ καθαρὸς ἀέρας τοῦ ἔκαμαν κάποιο καλὸ, μ' ὅλα ταῦτα πέθανε σύντομα στίς 2 Ἰουλίου τοῦ 1778, σὲ ἡλικία 66 χρόνων. Τὸ πρωῖ τῆς μέρας ποὺ θὰ πέθνησκε φώναξε τὴν Τερέζα καὶ τῆς εἶπε: «Ἀγαπημένη μου γυναῖκα, κάνε μου τὴ χάρη νὰ ἀνοίξης τὸ παράθυρο γιὰ νάχω τὴν εὐτυχία νὰ ἰδῶ ἀκόμα μιὰ φορὰ τὴν πρασινάδα. Πόσο εἶναι ὁμορφα! Πόσο ἡ μέρα αὐτὴ εἶναι καθαρὴ καὶ γλυκειά!»

Μερικοὶ εἶπαν πὼς δὲν πέθανε ἀπὸ φυσικὸ θάνατο. Εἶπαν πὼς αὐτοκτόνησε ὁ ἴδιος μὲ πιστόλι καὶ ἄλλοι εἶπαν πὼς τὸν σκότωσεν ἡ Τερέζα. Τίποτε ὁμως ἀπ' αὐτὰ δὲν εἶναι σωστό. Ὄταν ἀργότερα ἔκαμαν τὴν ἐκταφὴ του μπροστὰ σὲ ἀξιόπιστα πρόσωπα, διαπιστώθηκε πὼς στὸ κρανίο του δὲν ὑπῆρχεν οὔτε καμμιά τρύπα, οὔτε κάταγμα. Ὁ θάνατός του κατὰ συνέπεια προῆλθεν ἀπ' τὴν κυστίτιδα, ἀπ' τὴν ὁποῖα ὑπόφερε σὲ ὅλη τὴ ζωή.

Τὸ Rousseau τὸν ἔθαψαν στὸ μικρὸ νησί τῶν Peupliers στὴ μέση ἀπὸ τὸ πάρκο τοῦ Ermenonville.

Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Ἦστερα ἀπὸ 16 χρόνια ἀπ' τὸ θάνατό του, δηλ. στὰ 1794, ἀποφασίστηκε ἀπ' τὴν Ἐθνοσυνέλευση τῶν Γάλλων νὰ τοποθετηθῆ πανηγυρικὰ ἡ στάχτη του στὸ Πάνθεο, ὅπου εἶχε τοποθετηθῆ πρὶν καὶ τρία χρόνια (στὰ 1791) καὶ ἡ στάχτη τοῦ ἐχθροῦ του Βολταίρου, ποῦχε πεθάνει λίγες ἐβδομάδες πρὶν ἀπ' αὐτόν.

Ἡ μεταφορὰ τῆς στάχτης ἔδωσε τὴν εὐκαιρία γιὰ μιὰ πολὺ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἱεροτελεστία. Σχηματίστηκε μιὰ μεγάλη συνοδεία ἀπὸ διάφορες ὁμάδες ποὺ ἡ κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς συμβόλιζε καὶ κάποιο ἔργο τοῦ Rousseau. Τὰ μέλη τῆς Ἐθνοσυνέλευσης προπορεύονταν μπροστὰ ἀπὸ ἓνα κλητῆρα ποὺ κρατοῦσε τό: c o n t r a t s o c i a l. Ἀκολουθοῦσαν μητέρες μὲ τὰ παιδιά τους γιὰ νὰ θυμίζουν τὸν Αἰμίλιο.